

II. BALTŲ KALBŲ RAIDOS, RANKRAŠTINIŲ IR SPAUSDINTINIŲ ŠALTINIŲ, VARDYNO TYRIMAI

1. **Programos vykdytojas** – Lietuvių kalbos institutas.

Etatų, skirtų programai, skaičius – 7,5.

2. **Programos trukmė** – 2022–2026 m.

3. **Programos vadovas** – dr. Laimutis Bilkis, tel. 8616 81142.

4. **Preliminarios programos lėšos darbo užmokesčiui** 714 834 Eur

5. Programos tikslas

Taikant tradicinius ir modernius lingvistikos metodus tirti baltų kalbų istorinį korpusą, oniminę ir apeliatyvinę leksiką, fonologijos, akcentologijos ir gramatikos reiškinius sinchroniniu ir diachroniniu požiūriu, verifikuoti turimus ir teikti, interpretuoti bei aktualinti naujus baltų kalbų duomenis.

6. Programos uždaviniai:

1. Identifikuoti baltiškus onimus visuose prieinamuose šaltiniuose, tirti jų paplitimą, kilmę, struktūros ir semantikos ypatumus tarpdalykiniame ir kalbų kontaktų kontekste, ypatingą dėmesį skiriant Rytų Prūsijos vardynui, paliudytam Vokiečių ordino kanceliarijos dokumentuose.

2. Tirti baltų kalbų raštijos paminklus, derinant visuminės filologijos metodologiją, kultūrinius, istorinius, funkcinius, komunikacinius aspektus ir kalbos vienetų struktūrinius bei kognityvinius tyrimus.

3. Registruoti ir analizuoti senuosiuose Lietuvos dokumentuose užrašytų lietuvių istorinių antroponimų sistemą.

4. Nagrinėti įvairių Lietuvos regionų vietų vardų struktūrą, darybą, semantiką, motyvaciją, paisant toponimų ryšių su viso lingvistinio arealo oniminiu ir etniniu-kultūriniu kontekstu.

5. Rengti *Lietuvos vietovardžių žodyną*, tirti pavienių lietuvių vietovardžių ar jų klasių kirčiavimą, raidą, kilmę, motyvaciją.

7. Metodologinis tyrimų pagrindimas

1. Rengtinas vientisas visos buvusios Rytų Prūsijos prūsiškąją toponimiją atspindintis sąvadas, nustatant toponimų rašybos ypatumus bei jų pokyčius pagal laiką ir erdvę, rašybos sąsajas su realia prūsų kalbos fonetika, išsamiai atskleidžiant leksikos ir darybos ypatumus, vietovardžių pagrindą sudarančių leksemų semantiką, toponimų radimosi motyvaciją, koreguojant kilmės aiškinimus. Pagrįstini imties medžiagos atrankos kriterijai. Koreguotinas senųjų prūsų arealo ribų nustatymas, sprendžiant prūsų vakarinio pakraščio problemą. Remiantis baltų vardyno duomenimis, spręstini sudėtingiausi prūsų ir apskritai baltų bei germanų ir slavų proistorės klausimai. Papildant prūsų kalbos apeliatyvinę leksiką, rekonstruotinos leksemos iš tikrinių vardų, tiriant istorijos dokumentuose užfiksuotus prūsiškus resp. baltiškus apeliatyvus, iki šiol laikytus tikriniais vardais. Prūsų (ir kitų baltų) vardyno tyrimų ekstralingvistinis pobūdis atskleidžiamas per onomastikos tarpdalykiškumą, kalbų kontaktus, pasitelkiant indoeuropeistiką, istoriją, archeologiją ir genetiką. Tirtina prūsų ir lietuvių istorinė antroponimija, paliudyta XIII–XVII a. Vokiečių ordino kanceliarijos dokumentuose, konstatuojant ankstyviausius lietuvių gyvenimo už Didžiosios Lietuvos ribų paminėjimus, kurie nepateikti mokslinei apyvartai. Naudojami sinchroninių ir diachroninių tyrimų metodai (deskriptyvinis, aiškinamasis-analitinis ir kt.), aiškinant ekstralingvistinių veiksnių vaidmenį bei vietovardžių perteikimo būdų įvairovę.

Vykdam tyrimus rinktini ir klasifikuotini rytų baltų (lietuvių, taip pat latvių, žiemgalių, sėlių, tolimesnių rytų baltų) toponimijos, antroponimijos duomenys, nustatant bendras kalbų ypatybes ir skirtumus, aprašant fonologines sistemas ir leksiką, apibrėžiant rytų baltų vardyno paplitimo pagrindinius ir periferinius, kompaktiškus ir mišrius plotus, apibūdinant kalbų ypatybes, raidą, funkcionavimą, tiriant rytų baltų kalbas baltų ir slavų kalbų kontaktų konteksto požiūriu. Tiriant rytų baltų kalbų išlikusius tikrinius vardus, užrašytus kitomis kalbomis, naudojami aprašomasis, arealinis, lyginamasis, statistinis metodai.

2. Baltų kalbų paminklai tiriami derinant visuminės filologijos (*celostní filologie, encompassing approach, Ganzheitsphilologie*), struktūrinės ir kognityvinės lingvistikos metodus. Rankraštiniai ir spausdintiniai tekstai traktuojami kaip aukščiausios pakopos kalbos ženklai, konkretaus laiko ir vietos komunikacijos aktai. Todėl itin svarbu atsižvelgti į senųjų baltų tekstų funkcinę-komunikacinę paskirtį bei kultūrinio-istorinio žanro specifiką, rankraštinių ir spausdintinių tekstų santykį.

Atskiriems senosios raštijos gramatikos tyrimams naudojama sisteminės analizės metodika: pasirinktieji kalbos vienetai tiriami aprašomuoju ir vidinės bei išorinės rekonstrukcijos metodais; tarminėms ypatybėms tirti taikomi lyginamasis ir geolingvistinės analizės metodai; sinchroniniai tyrimo duomenys toliau gretinami su kitų baltų kalbų faktais, siekiant nustatyti tiriamojo raštijos paminklo gramatikos raidos klausimus.

3. Vieni vertingiausių lietuvių istorinės antroponimijos šaltinių yra miestų aktų knygos, inventoriai, bažnytinės (krikšto, jungtųjų, mirties) registracijos knygos ir kiti svarbūs to meto istorijos dokumentai. Iš jų išsiskiria chronologiniu aspektu unikali, seniausia dabar žinoma Lietuvoje, 1599–1621 m. Jonišio parapijos krikšto metrikų knyga. Šios parapijos istorinis vardynas tik pradedamas tirti. Formaliai miestu Joniškis tapo tik 1616 m., kai buvo suteikta Magdeburgo privilegija. Studijoje aptartini ne tik 1599–1621 m. Jonišio, bet ir aplinkinių parapijos kaimų gyventojų asmenvardžiai. Klasifikuojant ir vertinant istorinės antroponimijos duomenis, taikomi šie pagrindiniai tyrimo metodai – aprašomasis ir lyginamasis. Atkuriant Jonišio parapijos gyventojų autentiškas asmenvardžių formas, dar pritaikomas rekonstrukcijos metodas.

4. Įvardijimą suprantant ne tik kaip naujų kalbos vienetų susidarymo procesą, bet ir kaip sudėtingo proceso rezultatą, galima konstatuoti, kad toponominacijos klausimų sprendimas yra kompleksinis: nustatyti įvardijimo būdus, priemones, išaiškinti skirtingus požymius (lingvistinis aspektas); spręsti klausimus, susijusius su kalbos, mąstymo ir aplinkos sąveika (gnoseologinis aspektas). Tokio pobūdžio antropocentriškai orientuoti tyrimai svarbūs praktiniu-pažintiniu ir teoriniu požiūriu, nes padeda atskleisti kalbos praktikos specifiką nominacijos srityje, papildo leksinės sistemos vaizdą, į lietuvių vietovardžius leidžia pažvelgti tautos tapatybės kontekste, kaip į tam tikros etninės grupės atstovų pasaulėjautos, pasaulėvokos, kultūros, psichologinių būsenų reiškėjus, orientyrus erdvėje, funkcionuojančius ir svarbius tiek socialine, tiek komunikacine prasme.

Tešiant regioninius (arealinius) tyrimus remiamasi tradicinės onomastikos darbais ir moderniosiomis onomastikos teorijomis. Atskirų vietų vardų klasių (poklasių) reprezentantai (preliminariai numatoma ištirti dalį istorinio rytų Lietuvos ploto vietovardžių – Utenos apskr. Anykščių vls. žemėvardžius, iš gyvosios kalbos užfiksuotus 1935–1937 m. Lietuvos žemės vardyno anketose, ir Vilniaus apskr. šiuo metu funkcionuojančius vietovardžius) tiriami remiantis pasiteisinusiais darybos, semantinės, motyvologinės analizės metodais, papildant juos naujais, taikomais ir moderniosios (kognityvinės) onomastikos darbuose, prototipų, kognityvinės semantikos (ypač kognityvinės metaforos ir metonimijos), struktūrinės gramatikos teorijų kontekste.

Tradicine bei kognityvine onomastikos teorija ir metodais grindžiami tam tikro ploto lietuvių toponomastikos tyrimai atskleis dabartinės Vilniaus apskr. toponimijos semantinio substrato sudėtingumą, kuriam dėl susiklosčiusios kultūrinės periferijos ir gyventojų ilgalaikės daugiakalbystės situacijos įtakos turėjo kalbų kontaktai, leis nustatyti vietų įvardijimo būdus, priemones, išaiškinti denotatų vardų parinkimo motyvaciją, bendruosius ir / ar arealinius žemės dangos objektų įvardijimo dėsningumus, atskleisti ir interpretuoti kalbos, mąstymo ir aplinkos sąveiką įvardijimo proceso metu.

5. Tešiamas daugiatomio *Lietuvos vietovardžių žodyno*, apimančio visų XX amžiuje iš gyvosios kalbos surinktų lietuvių vietovardžių sistemimą ir analizę (identifikavimą, norminimą, darybos, kilmės, motyvacijos tyrimą), rengimas (rašymas ir redagavimas). Daugiausia remiamasi lyginamuoju metodu: aiškinantis toponimų kilmę pirmiausiai lyginama su lietuvių, po to – baltų ir indoeuropiečių bei kitų kalbų oniminiais ir apeliatyviniais duomenimis. Taikomas ir vidinės rekonstrukcijos metodas: rekonstruojamos lietuviškos toponimų formos ir lietuviški bendriniai žodžiai, galėję būti toponimų kilmės pamatu. Numatoma remtis ir istoriniu tyrimu: vietovardžių užrašymo istorijos šaltiniuose lingvistine ir ekstralingvistine analize, variantų chronologijos nustatymu. Esant duomenų motyvacija aiškinama atsižvelgiant į etninį-kultūrinį kontekstą.

Su *Lietuvos vietovardžių žodyno* rašymu glaudžiai susiję planuojami pavienių lietuvių oikonimų kilmės tyrimai, nes žodyne susidūrus su neskaidrios struktūros ir neaiškios kilmės vietovardžių etimologijos problema iškyla būtinybė tuos neaiškius atvejus patyrinti atskirai. Iki šiol lietuvių toponimikoje daugelio vietovardžių (daugiausia oikonimų) kilmė dažniausiai buvo aiškinama sinchroniškai, remiantis lyginamuoju, aprašomuoju, kai kada ir vidinės rekonstrukcijos metodu. Gyvenamųjų vietų vardų kilmės paieškos neatsietinos nuo jų raidos tyrimų. Nagrinėjimas pirmiausia remtinas istoriniu tyrimo metodu, publikuotų ir rankraštinių istorijos šaltinių analize, padedančia nustatyti vietos vardo bei juo įvardijamos gyvenvietės raidos bruožus ir rekonstruoti pirminę, etimologinę, vardo formą, kuri gali nesutapti su dabartine.

Toponimų (atskirų jų klasių, tam tikros darybos, regiono ir pan.) kirčiavimo tyrimai, paremti morfonologinės akcentologijos principais, leis nustatyti jų kirčiavimo dėsningumus, regioninius ypatumus, vienokio ar kitokio kirčiavimo priežastis. Tokie tyrimai naudingi pavienių toponimų kilmės, motyvacijos analizei, apeliatyvų kirčiavimo sinchroniniams ir diachroniniams tyrimams. Taikomi aprašomasis analitinis, geolingvistinis, lyginamasis ir kt. metodai.

Išsamūs drimonimų, tarpukariu užrašytų iš gyvosios kalbos (1935–1937 m. Žemės vardyno anketose), darybos, kilmės, motyvacijos tyrimai leis publikuoti unikalią medžiagą, išaiškinti vietovardžių struktūrą,

giminystę su kitais onimais arba apeliatyvais, išryškinti šios vietovardžių klasės specifiką, atskleisti dar nepastebėtus fonetikos, leksikos, morfologijos, žodžių darybos ir semantikos aspektus.

8. Numatomi rezultatai

Parengta:

4 mokslo monografijos;

dalys monografijos ir prūsiškų vietovardžių žodyno;

3 mokslo studijos;

2 tomai *Lietuvos vietovardžių žodyno*.

Publikuota (arba priimta spausdinti) **per 70 mokslo straipsnių** (visi programos vykdytojai).

Visi rezultatai atsispindės tarptautinių mokslinių konferencijų ir seminarų pranešimuose bei mokslinės sklaidos straipsniuose plačiajai visuomenei.